

BOEKBESPREKINGEN

Genocidale daders: toch geen doodgewone mannen?

Alette Smeulers

Abram de Swaan (2014) *Compartimenten van vernietiging. Over genocidale regimes en hun daders*. Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker. 320 pagina's, € 24,95, ISBN 9789035140813.

Het nieuwe boek van Abram de Swaan gaat over genocide en genocidale daders. Het is een goed boek dat prettig leest en een helder overzicht geeft van de bestaande inzichten binnen de wetenschappelijke literatuur met betrekking tot genocide, door De Swaan gedefinieerd als georganiseerde vormen van asymmetrisch geweld. Het boek onderscheidt zich vooral van andere boeken doordat De Swaan genocide en het handelen van de daders in het kader van een aantal grote sociale ontwikkelingen plaatst. Deze ontwikkelingen betreffen de 'uitdijende kringen van identificatie en desidentificatie', de 'transformaties van het geweld in de loop van de geschiedenis' en 'de compartimentalisering van de samenleving'. Binnen de wetenschappelijke literatuur krijgt onderzoek naar genocide steeds meer een vergelijkend karakter, waarbij gezocht wordt naar overeenkomsten en verschillen tussen verschillende genocides. In zijn boek wijst De Swaan er juist op dat ook de tijdgeest van de periode waarin genocide begaan wordt van groot belang is en dat men daarbij niet alleen aan de politieke situatie in een land maar ook aan de hiervoor reeds geschetste sociale ontwikkelingen moet denken. Dit aspect dreigde soms wat op de achtergrond te raken en daarom is dit boek een absolute aanwinst voor de literatuur. Interessant is verder ook het onderscheid dat De Swaan maakt tussen vier vormen van massavernietiging: de razernij van de overwinnaars, heerschappij door terreur, de triomf van de verliezers en megapogroms. Deze indeling is niet geheel nieuw, maar De Swaan licht alle vormen uitgebreid toe en illustreert deze met veel voorbeelden. Het kwalificeren van verschillende vormen van genocides is in de wetenschappelijke literatuur nog lang niet uitgekristalliseerd en met deze goed uitgewerkte en geïllustreerde indeling geeft De Swaan een hernieuwde impuls aan dit debat (zie voor eerdere pogingen o.a. Kuper 1984; Fein 1993; Harff en Gurr 1987; Chalk en Jonassohn 1990).

Meest in het oog springend kenmerk van De Swaans boek is echter dat hij ingaat tegen de heersende wetenschappelijke opvatting dat daders heel gewone mensen zijn en dat waarschijnlijk iedereen onder bepaalde omstandigheden dader zou kunnen worden (o.a. Hilberg 1992; Browning 1992; Waller 2007). De Swaan is het er wel mee eens dat daders veelal door gehoorzaamheid en conformisme gedreven en op bevel van de staat afschuwelijke misdrijven begaan, maar noemt

het een groot cliché dat iedereen dader kan worden en spreekt van de ‘vulgarisatie van de Arendt-Milgram-Browning traditie’ (p. 44). Met overduidelijke afschuw verwerpt De Swaan dan ook de ‘onheilspellende uitspraak’ dat ‘u en ik in dezelfde omstandigheden misschien hetzelfde hadden gedaan’ (p. 44). Hij trekt daarbij vooral fel van leer tegen Hannah Arendts these van de banaliteit van het kwaad (zie Arendt 1964). Dat De Swaan in zijn boek deze binnen de wetenschappelijke wereld vrij algemeen aanvaarde conclusie in vrij felle bewoordingen verwerpt, is opmerkelijk omdat hij dit niet op basis van origineel onderzoek of nieuwe empirische data doet. Hij baseert zijn conclusie uitsluitend op een andere en geheel eigen interpretatie van de bestaande kennis en inzichten. De Swaan maakt de onderzoekers die zich tot op heden met dit onderwerp bezig hebben gehouden daarbij het expliciete verwijt dat zij veelal situationisten zijn en te weinig aandacht hebben gehad voor de dispositie. Maar hoe zit De Swaans redenering nu precies in elkaar en in hoeverre rechtvaardigt dit zijn conclusies?

Een van de belangrijkste uitgangspunten van De Swaans betoog is dat daders gevormd worden door de sociale ontwikkelingen binnen de maatschappij waarin zij leven. Dat is een belangrijk punt en wordt door De Swaan zelf zeer helder beschreven. Binnen de wetenschap wordt dit echter niet ontkend, integendeel, er wordt juist benadrukt dat het handelen van daders alleen binnen een specifieke sociale context begrepen kan worden. Als tweede punt voert De Swaan aan dat binnen hedendaagse maatschappijen een sterke mate van compartimentalisatie heeft plaatsgevonden. Ook het gebruik van geweld is geprofessionaliseerd, vindt plaats binnen speciale compartimenten van vernietiging en is het werk van specialisten. Het inzicht dat de fysieke daders die het geweld uiteindelijk uitvoeren veelal daarvoor speciaal opgeleide en getrainde specialisten zijn, is evenmin nieuw. Binnen de literatuur is juist veel aandacht besteed aan de functionele taakverdeling die zo kenmerkend was voor met name de gebureaucratiseerde genocide in nazi-Duitsland (zie o.a. Bauman 1989). Als derde punt voert De Swaan aan dat niet iedereen in dergelijke compartimenten terecht komt en er dus sprake is van een bepaalde mate van (zelf)selectie. Volgens De Swaan vloeit daaruit welhaast automatisch voort, en is het ook overigens zo, dat mensen met bepaalde persoonlijkheidskenmerken geschikter zijn dan anderen om dader te worden. Concreet stelt De Swaan: ‘Jonge mannen met een beperkt moreel bewustzijn, een geringe mate van inzicht in hun eigen aandeel in hun levensloop (agency) en verminderde empathie hebben een grotere kans genocidaires te worden dan hun tegenpolen’ (p. 243). Deze groep is dan ook, aldus De Swaan ‘hoogstwaarschijnlijk’ oververtegenwoordigd onder de daders (p. 231). Hoewel De Swaan geen hard wetenschappelijk bewijs voor deze stelling aanvoert, lijkt de redenering op zich niet onaannemelijk. Maar *bewijst* dit ook dat daders anders zijn? Laten we de punten die De Swaan in dit opzicht aanvoert een voor een onder de loep nemen.

De Swaan stelt ten eerste dat in een staat waar zich dergelijke massamoorden voordoen slechts een zeer klein percentage van de bevolking daders zijn en dat het hierbij om een doorslaggevende zelfselectie gaat. In zijn boek staft hij dit argument onder andere met cijfers over het geschatte aantal daders dat betrokken was bij de genocide in Rwanda in 1994. De Swaan stelt dat zo’n honderd- tot tweehonderdduizend extreme Hutu’s meededen aan deze genocide. Deze schat-

tingen circuleren inderdaad binnen de wetenschap maar zijn niet onomstreden en daar staat tegenover dat er voor de Rwandese Gacaca-rechtbanken bijna twee miljoen verdachten terechtstonden van wie uiteindelijk 84 procent werd veroordeeld voor hun rol in de genocide. De betrokkenheid van de plaatselijke bevolking is dus vele malen groter dan door De Swaan wordt verondersteld. Wel is het juist dat niet iedereen betrokken is en inderdaad een deel van de bevolking zich afzijdig heeft gehouden. Maar dit is een feitelijke constatering en hoeft niet noodzakelijkerwijs met de persoonlijke dispositie van het individu te maken te hebben, maar kan ook allerlei andere oorzaken hebben. Zo weten we bijvoorbeeld dat de druk om mee te doen met de genocide in Rwanda niet overal noch voor iedereen gelijk was (Smeulders en Hoex 2010). Belangrijk is verder om verschillende typen daders te onderscheiden. Zeker als het om genocide gaat, zijn er behalve fysieke daders ook vele anderen betrokken zoals de bureaucraten en overheidsdienaren die de genocide organiseerden en in goede banen leidden of de vele vrouwen die in Rwanda de daders met zang en dans aanmoedigden (zie daarover Hilberg 1992; African Rights 1995). Dat zelfselectie niet doorslaggevend is, laat verder vooral Browning (1992) in zijn boek *Ordinary men* op overtuigende wijze zien. De Swaan zelf geeft dit in zijn boek overigens ook toe: 'De geschiedenis van Bataljon 101 biedt het sterkste bewijs in de vakliteratuur dat min of meer willekeurig uitgekozen mannen haast allemaal ertoe gebracht konden worden dit werk te doen en net zo lang als van hen geëist werd' (p. 219).

Als tweede argument voert De Swaan aan dat 'de meeste daders [in staat zijn] te handelen zonder morele wroeging, zonder een gevoel van eigen verantwoordelijkheid, en vooral zonder mededogen' (p. 23). Dit maakt hen, aldus De Swaan, anders: gewone mensen zouden immers wel mededogen hebben en empathie voelen. Dat daders die gevoelens na verloop van tijd niet meer hebben, is inderdaad vaak het geval, maar anders dan De Swaan stelt, is dit veelal zeker niet vanaf het begin zo. Uit onderzoek is juist gebleken dat veel daders vaak na de eerste keer dat zij een misdrijf begaan, geschokt zijn en – ondanks alle trainingen om dit te vermijden – overvallen worden door gevoelens van schuld en empathie (zie o.a. Lifton 1988; Browning 1992; Smeulders 2004; Foster, Haupt en De Beer 2005). Om hun eigen geweten te sussen, gaan zij vervolgens (bewust en onbewust) op zoek naar alle mogelijke excuses en zelfrechtvaardigingen om aldus hun eigen gedrag te rationaliseren, te rechtvaardigen en goed te praten en zoeken zij haast wanhopig naar middelen om hun gevoelens van empathie te onderdrukken. Onder druk van hun eigen geweten en vaak ook met behulp van hun omgeving (en soms ook door middel van drank en drugs) wennen veel daders uiteindelijk aan het geweld en de misdrijven die zij begaan en gaan zij hun gedrag uiteindelijk als normaal en gerechtvaardigd zien. Uit talloze interviews met daders blijkt dat zij zichzelf in de loop van de tijd geleerd hebben hun eigen gevoelens volledig uit te schakelen (zie o.a. Sereny 1974; Lifton 1988; Staub 1989; Kelman en Hamilton 1989; Browning 1992; Alvarez 2001; Smeulders 2004; Foster et al. 2005; zie voor een meer algemene uitleg hoe dergelijke processen in hun werk gaat Baumeister 1997; Aronson 2004).

Het door De Swaan geconstateerde verschil berust, volgens de heersende wetenschappelijke visie waarin deze processen beschreven worden, dus eerder op de

gevolgen van een gedwongen socialisatie- en transformatieproces dan op persoonlijke dispositie. Daarmee is overigens niet gezegd dat persoonlijke dispositie helemaal geen rol speelt, noch dat mensen volledig door hun omgeving gevormd worden en geen enkele keuze meer hebben, laat staan niet langer verantwoordelijk zijn voor hun eigen daden. Integendeel: het handelen van de mens en dus ook de dader is en blijft altijd de resultante van de wisselwerking tussen de mens en zijn omgeving en is dus mede een gevolg van de keuzes die men maakt. Daders verschillen in hoe en wanneer zij die keuze maken: sommigen kiezen er bewust voor en verworden tot heel fanatieke daders, terwijl anderen onder dwang handelen en hun keuze voortvloeit uit angst of omdat zij simpelweg niet bereid zijn hun eigen leven op het spel te zetten, terwijl weer anderen om heel banale redenen meedoen. Het feit dat een aantal daders uit het reeds gememoreerde boek van Browning aangeven dat zij meegedaan hebben met de massaslachtingen omdat ze bang waren anders door de anderen voor lafaard aangezien te worden, is daar een illustratief voorbeeld van.

Net als 'gewone' mensen verschillen ook daders van elkaar (zie voor een aantal dadertypologieën Crelinsten en Schmid 1993; Mann 2005; Smeulers 2008). Ik ben het volledig met De Swaan eens dat er behoefte is aan nader onderzoek naar daders om zo meer inzicht in de verschillen tussen daders onderling te krijgen. Ook ben ik het ermee eens dat men moet blijven zoeken naar eventuele verschillen tussen daders en niet-daders. Daar staat echter tegenover dat De Swaan mij in ieder geval er nog niet van heeft overtuigd dat dispositie doorslaggevend is noch dat daders fundamenteel anders zijn dan 'u en ik'. Wel is het vermoeden gerechtvaardigd dat dispositie een rol speelt in hoe gemakkelijk iemand meegaat in de massahysterie die veelal aan een massamoord voorafgaat, of in de mate van dwang die nodig is om iemand tot een dader te maken. Ook speelt dispositie een rol in het type en soort dader dat iemand wordt, maar vooralsnog is er geen gen gevonden dat ons daartegen beschermt en ook De Swaans boek overtuigt in dat opzicht onvoldoende. Ik kan dan ook niet anders dan concluderen dat hoewel het boek zeer de moeite van het lezen waard is, de door De Swaan gehekelde these van Hannah Arendt omtrent de banaliteit van het kwaad – ook als deze niet op Eichmann zelf van toepassing zou zijn – wat mij betreft vooralsnog fier overeind blijft staan.

Literatuur

- African Rights (1995) *Rwanda: not so innocent; when women become killers*. London: African Rights.
- Alvarez, A. (2001) *Governments, citizens, and genocide: a comparative and interdisciplinary approach*. Bloomington: Indiana University Press.
- Arendt, H. (1964) *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil*. New York: Penguin Books.
- Aronson, E. (2004) *The social animal*. New York: Worth Publishers.
- Bauman, Z. (1989) *Modernity and the Holocaust*. Cambridge: Polity Press.

- Baumeister, R.F. (1997) *Evil. Inside human violence and cruelty*. New York: W.H. Freeman and Company.
- Browning, Ch.R. (1992) *Ordinary men. Reserve Police Battalion 101 and the final solution in Poland*. New York: Aaron Asher Books.
- Chalk, F. en K. Jonassohn (red.) (1990) *The history and sociology of genocide. Analyses and case studies*. New Haven: Yale University Press.
- Crelinsten, R.D en A.P. Schmid (red.) (1993) *The politics of pain. Torturers and their masters*. Leiden: COMT.
- Fein, H. (1993) *Genocide: a sociological perspective*. London: Sage.
- Foster, D., P. Haupt en M. De Beer (2005) *The theatre of violence. Narratives of protagonists in the South African conflict*. Cape Town: Institute of Justice and Reconciliation.
- Harff, B. en T.R. Gurr (1987) Genocide and politicide since 1945: evidence and anticipation. *Internet on the Holocaust and Genocide*, 13: 1-7.
- Hilberg, R. (1992) *Perpetrators, victims, bystanders. The Jewish catastrophe*. New York: Harper Perennial.
- Kelman, H.C. en V.L. Hamilton (1989) *Crimes of obedience*. New Haven: Yale University Press.
- Kuper, L. (1984) Types of genocide and mass murder. In: I.W. Charny (red.) *Toward the understanding and prevention of genocide – proceedings of the international conference on the Holocaust and genocide*. London: Westview Press, 32-47.
- Lifton, R.J. (1988). *Nazi doctors: medical killing and the psychology of genocide*. New York: Basic Books.
- Mann, M. (2005) *The dark side of democracy. Explaining ethnic cleansing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sereny, G. (1974) *Into that darkness. From mercy killings to mass murder*. New York: McGraw-Hill.
- Smeulers, A. (2004) What transforms ordinary people into gross human rights violations? In: S. Carey en S. Poe (red.) *Understanding human rights violations: new systematic studies*. London: Ashgate, 239-256.
- Smeulers, A. (2008) Perpetrators of international crimes: towards a typology. In: A. Smeulers en R. Haveman (red.) *Supranational Criminology: Towards a Criminology of International Crimes*. Antwerpen: Intersentia, 233-266.
- Smeulers, A. en L. Hoex (2010) The micro-dynamics of the Rwandan genocide. *British Journal of Criminology*, 50(3): 435-454.
- Staub, E. (1989) *The roots of evil. The origins of genocide and other group violence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Waller, J. (2007) *Becoming evil: how ordinary people commit genocide and mass killing* (tweede druk). New York: Oxford University Press.